

УДК 347.6

Ігор ЯСЕЛЬСЬКИЙ,
суддя Луцького міськрайонного суду
Волинської області

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ СУБ'ЄКТНОГО СКЛАДУ В СПАДКОВОМУ ДОГОВОРІ

Спадковий договір є відносно новим інститутом цивільного права, який досі не набув широкого поширення на практиці. Законодавче закріплення цього інституту, який є відомим для законодавства багатьох європейських країн, не дозволило уникнути багатьох недоліків щодо регулювання цивільних правовідносин, які договір породжує, а це, в свою чергу, відобразилося на практиці укладення його.

Проблемами спадкового договору в цивільному праві займалось чимало вітчизняних та російських вчених, серед яких: В. В. Васильченко, В. В. Вітрянський, О. В. Дзера, А. С. Довгерт, Ю. О. Заїка, О. А. Красавчиков, Н. С. Кузнецова, В. М. Коссақ, В. В. Луць, І. Б. Новицький, С. В. Мазуренко, Й. Мейєр, З. В. Ромовська, Я. Турлуковський, Н. О. Саніахметова, Є. І. Фурса, Я. М. Шевченко.

В основу написання цієї статті покладено аналіз положень Конституції України, міжнародно-правових актів, законів України, насамперед Цивільного кодексу України [1] (далі – ЦКУ), інших нормативно-правових актів та судової практики. На меті – з'ясувати поняття та коло суб'єктів спадкового договору, обсяг їх цивільної дієздатності, а також проблемні питання суб'єктного складу даного виду договору та законодавчі шляхи їх врегулювання.

Об'єктом дослідження є суб'єктний склад інституту спадкового договору у цивільному праві України.

Предметом дослідження є правовідносини, які виникають у суб'єктів спадкового договору у процесі його укладення та виконання.

При написанні статті були використані метод аналізу та синтезу, формально-юридичний метод, порівняльно-правовий та інші загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання.

Поняття спадкового договору закріплене у статті 1302 ЦКУ, відповідно до якої за спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і в разі його смерті набуває права власності на майно відчужувача.

Згідно зі ст. 1303 ЦКУ сторонами спадкового договору є відчужувач та набувач. Частина перша цієї ж статті передбачає, що відчужувачем у спадковому договорі може бути подружжя, один із подружжя або інша особа.

Очевидно, що відчужувачем у спадковому договорі може бути лише фізична особа, хоча це безпосередньо і не зазначено в ч. 1 ст. 1303 ЦКУ. Такий висновок можна зробити на основі аналізу положень ст. 1302 ЦКУ, де передбачено, що набувач набуває право власності на майно відчужувача лише після його смерті. Тобто, юридична особа не може бути відчужувачем у спадковому договорі, оскільки смерть є підставою для припинення цивільних прав і обов'язків тільки для фізичних осіб, і відповідно відчужувачем у спадковому договорі може бути лише фізична особа. А тому в контексті ч. 1 ст. 1303 ЦКУ під «іншою особою» слід розуміти фізичну особу, яка не перебуває у шлюбі, однак аж ніяк не юридичну особу, як зазначається в окремих джерелах [2].

Невдовзі після набрання чинності ЦКУ деякі вчені прогнозували, що сфера застосування спадкового договору на практиці не буде широкою і стосуватиметься, головним чином, подружжя та інших осіб, які спільно проживають і не мають дітей [3]. Однак склалася зовсім інша практика укладення спадкового договору, а саме – такі договори найчастіше укладають самотні літні люди. Так, якщо говорити про фізичну особу-відчужувача, то для укладення спадкового договору остання повинна володіти відповідним обсягом цивільної дієздатності.

Нині в чинному цивільному законодавстві відсутні спеціальні норми щодо обсягу цивільної дієздатності сторін спадкового договору. В зв'язку з таким станом речей деякі науковці вважають, що у цій ситуації необхідно використовувати загальні положення про фізичну особу, закріплені нормами глави 4 ЦКУ [4]. Таким чином, відчужувачем у спадковому договорі може бути будь-яка фізична особа. Без сумніву, відчужувачем може бути лише та фізична особа, яка має повну цивільну дієздатність.

Так, повну цивільну дієздатність має фізична особа, яка досягла 18-річного віку. Проте в законодавстві встановлено ряд винятків із цього правила, адже набуття фізичною особою повної цивільної дієздатності закон пов'язує не тільки з досягненням певного віку, а й з іншими юридичними

фактами. У разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу (ч. 2 ст. 34 ЦКУ). Крім того, повна цивільна дієздатність може бути надана: фізичній особі, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором; неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини; фізичній особі, яка досягла 16 років і бажає займатися підприємницькою діяльністю.

Якщо розглядати наведену вище позицію щодо відчужувача як сторони спадкового договору, яким може бути будь-яка фізична особа, то тоді необхідно вважати, що відчужувачем у спадковому договорі, крім фізичної особи, яка володіє повною цивільною дієздатністю, може бути: 1) фізична особа, яка хоч і набула повну цивільну дієздатність, але рішенням суду з передбачених законом підстав визнана недієздатною; 2) фізична особа, яка хоч і набула повну цивільну дієздатність, але дієздатність якої обмежена; 3) неповнолітня особа; 4) малолітня особа [5]. Але твердження про те, що малолітні і неповнолітні особи можуть бути сторонами спадкового договору, є неправильним. Так, малолітні особи взагалі не можуть розпоряджатися належним їм майном, окрім дрібних побутових правочинів, оскільки це виходить за межі їхньої часткової дієздатності. Всі правочини, окрім дрібних побутових, від їхнього імені та в їхніх інтересах вчиняють законні представники. А для вчинення правочинів, пов'язаних з передачею майна останнім, окрім того, ще необхідно отримати дозвіл органу опіки та піклування.

Що стосується неповнолітніх, то відповідно до положень ст. 32 ЦКУ неповнолітня особа може самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами, однак це не може бути предметом спадкового договору. А для розпорядження іншим майном, зокрема нерухомим, неповнолітня особа повинна отримати дозвіл не лише від батьків або піклувальників, а й від органу опіки та піклування. Тобто з врахуванням вищенаведеного, не можна говорити про можливість малолітньої або неповнолітньої особи виважено та адекватно розпоряджатися своєю власністю, оскільки ні в одному, ні в іншому випадку таке розпорядження майном не може відбутися без участі сторонніх осіб.

Так, відчужувачем у спадковому договорі може бути лише повнолітня дієздатна фізична особа, яка може самостійно розпорядитися належним їй майном. Як видається, при вирішенні цього питання треба виходити й з самої назви договору «спадковий», яка хоч і не відповідає сутності тих відносин, що виникають на підставі його укладення, але дає підстави припускати, що особа, яка передає майно у власність набувачеві, перебуває вже у зрілому віці, а також моменту, з яким закон пов'язує виникнення права власності на майно у набувача, а це – момент смерті відчужувача. Все це свідчить про те, що відчужувачем у спадковому договорі повинна

бути особа, яка досягнула більш старшого віку, у всякому разі не молодша 18-ти років.

Нині практика свідчить, що відчужувачем у спадковому договорі найчастіше виступають особи похилого віку, яким необхідний догляд та утримання, і вони розглядають спадковий договір як альтернативу договору довічного утримання, відповідно до положень якого вони втрачають право власності на майно з моменту нотаріального посвідчення чи державної реєстрації такого договору, а за спадковим договором – право власності зберігається за відчужувачем аж до моменту смерті [5].

Так, ніхто не говорить про встановлення найвищої межі вікового цензу для осіб, які можуть бути відчужувачами у спадковому договорі, але принаймні це має бути фізична особа, яка досягла 18-річного віку і наділена повною цивільною дієздатністю. Крім цього, коли мова йде про дієздатність фізичної особи, необхідно пам'ятати про те, що особа вважається наділеною повною цивільною дієздатністю до моменту набрання законної сили рішенням суду про визнання її недієздатною або обмежено дієздатною. До цього особа вважається дієздатною і такою, що може вчиняти будь-які правочини. З урахуванням наведеного, доцільно було б закріпити в нормах національного законодавства правило, згідно з яким відчужувачем у спадковому договорі може бути повнолітня дієздатна фізична особа.

Іншою стороною спадкового договору є набувач. У ч. 2 ст. 1303 ЦКУ передбачено, що набувачем у спадковому договорі може бути фізична або юридична особа. Якщо мова йде про фізичну особу-набувача, то так, як і у випадку з відчужувачем, набувачем може бути тільки повнолітня дієздатна особа, оскільки вона повинна бути наділена необхідним обсягом повноважень для укладення такого договору. Це пов'язано із тим, що відповідно до умов спадкового договору майнове задоволення з боку набувача на користь відчужувача здійснюється шляхом вчинення набувачем певних дій (забезпечення відчужувача доглядом, надання певних послуг, виконання різних робіт тощо), й ці дії мають триваючий характер, аж до моменту смерті відчужувача, а отже, потребують і особистої участі набувача, і подеколи значних грошових витрат, а це може здійснюватися лише за умови досягнення набувачем 18-річного віку.

Якщо припустити, що набувачем у спадковому договорі буде малолітня особа, то варто враховувати два основні моменти. По-перше, самостійно укласти спадковий договір малолітня особа не може, а по-друге, така особа не зможе самостійно виконувати обов'язки, покладені на неї спадковим договором, навіть за умови наявності у неї майна, яке належить їй на праві власності, оскільки їй необхідно буде розпорядитися таким майном, чого вона самостійно зробити не має права. Крім того, малолітні особи не завжди повною мірою можуть усвідомлювати значення своїх дій, і саме

цим зумовлено встановлення законодавцем певних обмежень щодо дієздатності цих осіб, надання їм можливості вчиняти лише дрібні побутові правочини.

Що стосується неповнолітніх осіб, як сторони спадкового договору, то і вони не можуть бути набувачами за таким договором. Такі особи, на відміну від малолітніх, наділені дещо більшим обсягом повноважень, і, зокрема, мають право самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами (ст. 32 ЦКУ). Проте навряд чи такого заробітку буде достатньо для виконання дій, передбачених умовами спадкового договору. А розпоряджатися іншим майном такі особи ще теж не можуть на власний розсуд – для вчинення таких дій вони мають отримати згоду батьків (усиновлювачів) або піклувальників. У такій ситуації також можна говорити про те, що неповнолітня особа ще не в повній мірі усвідомлює правові наслідки укладення спадкового договору. Тому для захисту інтересів неповнолітніх осіб варто не визнавати за ними право бути набувачем у спадковому договорі, навіть незважаючи на те, що такий договір вони можуть укласти без згоди батьків (усиновлювачів) чи піклувальників.

Окремі науковці відстоюють позицію, відповідно до якої набувачем у спадковому договорі не може бути подружжя [6]. Таке обмеження є безпідставним. Незважаючи на те, що в ч. 2 ст. 1303 ЦКУ прямо не передбачено, що набувачем у спадковому договорі може бути подружжя, проте таке положення не слід розуміти буквально. Варто погодитися з позицією З. В. Ромовської, яка вважає, що набувачем у спадковому договорі може бути одна фізична особа, кілька фізичних осіб, в тому числі й подружжя [7]. Це можна пояснити наступним. По-перше, цивільне законодавство дозволяє, щоб стороною у зобов'язанні були кілька осіб, як для кредитора, так і для боржника (статті 540–544 ЦКУ), а по-друге, якщо проаналізувати інститут довічного утримання, зокрема норму ст. 746 ЦКУ, то у ч. 2 цієї статті також зазначено, що набувачем у договорі довічного утримання може бути повнолітня дієздатна фізична особа, тобто термін «фізична особа» вживається в однині. Однак це не означає, що набувачем у договорі довічного утримання не можуть бути кілька фізичних осіб, в тому числі й подружжя. Підтвердженням цього слугує ч. 3 ст. 746 ЦКУ, яка визначає особливості правового режиму майна, набутого на підставі договору довічного утримання кількома особами, тим самим констатує той факт, що набувачем у спадковому договорі може бути кілька фізичних осіб [5]. Тому й у спадковому договорі набувачем може бути кілька фізичних осіб, зокрема подружжя.

Відповідно до ч. 2 ст. 1303 ЦКУ набувачем у спадковому договорі може бути і юридична особа, яка існує на момент укладення цього договору, за умови, що укладення спадкового договору охоплюється обсягом її правоздатності [8]. Тобто можна зробити висновок, що набувачем у спадковому

договорі може бути повнолітня дієздатна фізична особа, в тому числі кілька осіб та юридична особа, яка існує на момент укладення цього договору.

На основі вищенаведеного доцільно було б доповнити ст. 1303 ЦКУ положенням щодо можливості кількох осіб бути набувачами у спадковому договорі, які після смерті відчужувача стають співвласниками майна, передбаченого спадковим договором на праві спільної сумісної власності, і відповідно обов'язки за договором ці особи несуть солідарно.

Потреба у такій нормі зумовлена і практичними міркуваннями. Яскравим прикладом необхідності закріплення такого положення свідчить практика укладення спадкового договору, в якому набувачами були дві фізичні особи. Між К. і її двома синами Р. та О. було укладено спадковий договір. Р. та О. є набувачами за спадковим договором, які після смерті матері К. набувають у власність по 1/2 належного їй на праві власності будинку, взамін чого Р. та О. зобов'язуються виконувати розпорядження К. щодо забезпечення її належними лікувальними засобами незалежно від їх вартості згідно з рецептами лікарів, продуктами харчування, у разі необхідності одягом та доглядом. Унаслідок того, що Р. відмовлявся виконувати зобов'язання, взяті на себе за умовами договору, вчиняв безпідставні сварки та проявляв неадекватне ставлення до К., вона звернулася з позовом до Р. про розірвання спадкового договору в частині прав і обов'язків Р. за спадковим договором. О. у процесі виступає як третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору. Виходячи з того, що Р. відмовляється виконувати зобов'язання, взяті на себе за умовами договору, та керуючись ч. 1 ст. 1308 ЦКУ, суд ухвалив рішення задовольнити позов: розірвати спадковий договір, укладений між К., з однієї сторони, та Р. і О., з іншої, але лише в частині, що стосується прав і обов'язків Р. за спадковим договором [9].

Проаналізувавши цю справу, можна виокремити кілька проблем. Так, якщо у спадковому договорі конкретно визначено, яке майно набуде кожен із набувачів, і обов'язки визначені щодо кожного, то варто було укласти два окремих договори, оскільки майно, яке після смерті відчужувача набуде кожен із набувачів, є чітко визначеним, а не спільним. Крім того, нині діючим цивільним законодавством не передбачено можливості розірвання частини не лише спадкового, а й будь-якого іншого договору. Тобто, неможливо припинити відносини з одним із набувачів, а з іншим — залишити.

Отже, нині чинне цивільне законодавство, яке регулює інститут спадкового договору, містить ряд неточностей щодо визначення суб'єктного складу спадкового договору. Так, зокрема ст. 1303 ЦКУ не зовсім вдало визначає сторони цього договору, і такий стан речей викликає деякі проблеми при практичному застосуванні її положень. Тому цю норму необхідно переглянути і змінити шляхом закріплення в ній правила, відповід-

но до якого набувачем і відчужувачем у спадковому договорі може бути повнолітня дієздатна фізична особа.

Крім цього, доцільно було б доповнити ст. 1303 ЦКУ частиною 3, в якій закріпити правило щодо можливості кількох осіб бути набувачами у спадковому договорі, які після смерті відчужувача стають співвласниками майна, передбаченого спадковим договором, на праві спільної сумісної власності, і відповідно обов'язки за спадковим договором ці особи несуть солідарно.

Перелік використаних джерел

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
2. Цивільний кодекс України. Постатейний коментар: у 2 ч. / кер. авт. кол. та відпов. ред. А. С. Довгерт, Н. С. Кузнецова. – Київ : Юстиніан, 2006. – Ч. 2. – 962 с.
3. Цивільний кодекс України: коментар /за ред. Є. О. Харитонова, О. М. Калітенко. – Харків, 2003. – 845 с.
4. Спадкове право: Нотаріат. Адвокатура. Суд: наук.-практ. посібник / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. М. Клименко, С. Я. Рябовська, Л. О. Кармаза та ін.; за заг. ред. С. Я. Фурси. – Київ : Видавець Фурса С. Я.; КНТ, 2007. – 110 с.
5. Шама Н. П. Сторони спадкового договору // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. Збірник наукових праць / Головний редактор В. Л. Ортинський. – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – Вип. 4. – С. 83–94.
6. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 ч. / за заг. ред. Я. М. Шевченко. – Київ : Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2004. – Ч. 2. – 888 с.
7. Ромовська З. В. Спадковий договір // Нотар-XXI. – 2003. – № 3 (13). – 14 с.
8. Апанасюк М. П. Договір ренти: автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.03. / М. П. Апанасюк. – Харків, Нац. ун-т внутр. справ, 2004. – 8 с.
9. Рішення Білозерського районного суду Херсонської області від 14 лютого 2007 р. у справі № 2-200/2007 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/pls/apex/f?p=204:2:3106298660773450::NO::P2DC>.

ЯСЕЛЬСЬКИЙ І. Проблемні питання суб'єктного складу в спадковому договорі.

Стаття присвячена вивченню проблемних питань суб'єктного складу спадкового договору, який є відносно новим інститутом цивільного права, що до цього часу не здобув широкого поширення на практиці. Це зумовлено правовою невизначеністю та окремими законодавчими прогалинами

в регулюванні правовідносин щодо укладення та виконання спадкового договору.

Ключові слова: цивільний кодекс, цивільне право, спадкове право, спадковий договір, суб'єкти договору.

ЯСЕЛЬСКИЙ И. Проблемные вопросы субъектного состава наследственного договора.

Статья посвящена изучению проблемных вопросов субъектного состава наследственного договора, который является относительно новым институтом гражданского права и до настоящего времени не получил широкого распространения на практике. Это обусловлено правовой неопределенностью и отдельными законодательными пробелами в регулировании правоотношений по заключению и выполнению наследственного договора.

Ключевые слова: гражданский кодекс, гражданское право, наследственное право, наследственный договор, субъекты договора.

YASELSKIY I. Problematic issues of subject structure in succession contract.

This article is devoted to studying the problematic issues of succession contract subject composition, which is a relatively new institution of civil law, which has not got widespread practice. It is caused legal uncertainty and some legislative gaps in the legal regulation on the conclusion and execution of the succession contract.

Key words: civil code, civil law, inheritance law, succession contract, contract parties.